
Շամիրամի Առասպելը

Գրեց Մանուկ Աբեղյան

Արարատ: Ամսագիր կրօնական, պատմական, բանասիրական և
բարոյական գիտելեաց

Էջմիածին 1901

Solar Anamnesis Edition

CC0 1.0 Universal

Աղբիւրը: — Շամիրամի և Արայ գեղեցկի մասին պատմելիս (Ա. ժե.) Խորենացին աղբիւր չէ յիշում, ոչ Մար Աբաս և ոչ առասպել կամ երգ:¹ Բայց, ինչպէս արդէն տեսելենք (Ը. գլ.), ուրիշ աեղից գիտենք, որ «ի Հայկայ մինչև ցԱրայն Գեղեցիկ, զոր սպանեալ կաթոտն Շամիրամ» (Ա. ե.), ուստի և Արայի պատմութիւնն առնուած է Մար Աբասից: Ժէ. գլխի մէջ ևս, ուր պատմուած է Շամիրամի կոտորելն իւր որդիներին, նորա կրիւր Ջրադաշտի հետ և փախուստը Հայաստան և նորա սպանուելն իւր որդի Նինուասից, աղբիւր չէ յիշուած: Բայց յաջորդ ԺԸ. գլխի մէջ յայտնում է, որ այդ պատմութիւնն առած է Մար Աբասից: Այդ գլխի վերնագիրն է. «Յաղագս թէ որպէս հաւաստի նախ լեալ պատերազմ նորա ի Հնդկկա և զկնի մահուան (մահ) նորա ի Հայս»,² այսինքն թէ ինչպէս Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում հաւաստաւ առաջ է եղել և յետոյ (եղել է) նորա մահը Հայաստանում: Ապա գրում է մեր պատմագիրը. «Ունիմ ի մտի և զԿեփաղիոնին, վասն ոչ տալ զմեզ բազմաց ծաղրել. զի ասէ ի բազմաց (Տպ. ի բանից) այլոց՝ նախ յազագս ծննդեանն Շամիրամայ, եւ ապա զպարերազմն Շամիրամայ ընդ Ջրադաշտի, եւ զյաղթելն ասէ Շամիրամայ, և ապա ուրեմն զպատերազմն Հնդկաց: Այլ հաւաստի մեզ թուեցաւ որ ի Մարիբաս Կատինայն է քննութիւն քաղղէական մատենից քան զայսոսիկ [այսինքն Կեփաղիոնի պտամածը Շամիրամի մասին]. քանզի ոճով իմն ասէ [Մար Աբաս] և զպատճառս պատերազմին [Ջրադաշտի հետ, որի հետևանքն եղել է Շամիրամի մահը Հայաստանում] յայտնէ. իսկ առ այսոքիւք և առասպելք աշխարհիս մերոյ զբազմահմուտ ասորին արդարացուցանեն. աստ ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ» և այլն:

Խորենացին Կեփաղիոնի մասին և նորա գրածը Շամիրամի համար առնում է, հաստաա կարելի է ասել, Եւսեբիոսի քրոնիկոնից, թէպէտ և վերջինիս անունը չէ տալիս:³ Այստեղ իրօք որ առանց «ոճի» և առանց «պատճառները» յայտնելու բերած է Շամիրամի ծննունդն, նորա պատերազմը Ջրադաշտ մոզի հետ և յաղթելը, ապա Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում և փախչելը. նորա սպանելն իւր որդիներին և իւր սպանուելն Նինուասից: Մար Աբասի մէջ այս ամենը, թէպէտ և Կեփաղիոնից տարբեր, բայց ոճով և պատճառաբանուած է պատմուած եղել (Ա. ժէ.), ուստի և Խորենացին, Հնդկաց հետ պատերազմը հաւաստի համարելով *առաջ* եղած է դնում, և մնացածն առնում է Մար Աբասից:

¹ Տես «ի բանսն՝ որ զնմանէ» խօսքի և «բանք» բառի բացատրութիւնը Բ. Գլ.

² N° 1671 Ա. ձեռագիր. միւս Ա. ձեռագիրները «որպէս» բառը չունին. իսկ N°N° 1665, 616 «մահուան» ձեւի փոխանակ ունին «մահ», որ ւելի ուղիղ ե քերականօրեն: Շարունակութիւնն ևս առնում ենք N° 1671 ձեռագրից, որին համեմատ են միւս Ա. ձեռագիրները չնչին տարբերութիւններով: Տպագիրն աղաւաղուած է, չունենաշով Շամիրամի պատերազմը Ջրադաշտի հետ և սորան յաղթելը:

³ «Կեփաղիոնի վիպագրի՝ վասն ասորեստանէաց թագաւորութեանն:» «Ապա ի նոյն յարեալ՝ ասէ [Կեփաղիոն] և զծնունդն Շամիրամայ. եւ զգարաւըշտ մոց (ի) արքայի Բակտրացոց զպատերազմն և զպարտութեանն ի Շամիրամայ. և զանս բագաւորութեանն Նինայ անս ծր. և զվախնան նորա: Յետ որոյ թագաւորեաշ Շամիրամայ ած պարիսպ Բաբելոնի զայն ձեւ օրինակի, որպէս և բազմաց իսկ ասացեալ է, կտեսիայ և զենոնի և Էրոդոտայ, և այլոց՝ որ յետ նոցա: Ապա և զգորաժողովն շինեշ Շամիրամայ ի վերայ հնդկաց աշխարհին վիպագրե, և զպարտութիւն նորա և զփախուստ. և թէ զհարդ ինքնին զիւր որդիսն կոտորեաց, և ինքն ի Նինայ որդոյն իւրոյ սպանաւ:» Եւսեբի Կեսարացոյ ժամանակակաւք, Վենետիկ 1818 եր. 90 հտն.

Այսպէս Խորենացին Շամիրամի պատմութիւնն առնում է Մար Աբասից: Բայց նա Մար Աբասի պատմածը Շամիրամի մահուան մասին հաստատելու համար յիշում է թէ Շամիրամի մասին առասպելներ եղել են հայոց մէջ: Դժբախտաբար նա շատ բան չէ բերում այդ առասպելներից, այլ բաւականանում է Շամիրամի մահուան կամ վերջի մասին միայն յիշելով, որովհետև խնդիրն այն է, որ հաստատէ թէ Շամիրամը Զրադաշտի հետ պատերազմի մէջ Հայաստան է փախած և այստեղ սպանուած, ինչպէս դնում է Մար Աբաս, հակառակ Կեփաղիոնի, որ նորան Հնդկաց պատերազմի մէջ փախած է դնում և այդ պատերազմից յետոյ սպանուած: Այնուհետև ԺԶ. գլխի պատմութիւնը Խորենացին այնպիսի դարձուածներով է պատմում, որոնցից պարզ երևում է դարձեալ, որ իւր ժամանակ աւանդութիւն եղել է հայոց մէջ թէ Վանայ հնութիւններն ու «ամբարտակ գետոյն» վերագրուած են եղել Շամիրամին: Այս գլուխը Խորենացին, ինչպէս գիտենք, իւր լեզուով և իւր կողմից է պատմում, բայց ոճերի և դարձուածների համար օգտւում է դարձեալ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնից: Մենք այդ մասին կանգ առնել չենք ուզում, զի խնդիրն այն չէ թէ Խորենացին ինչպիսի ոճաբանութիւն ունի. արդեօք նա իւր *սեպհական բառերով ու դարձուածներով* է նկարագրում որևէ բան, թէ այս կամ այն տեղից օգտուելով է անում իւր սեպհական նկարագիրը: Նկատենք միայն, որ այդ կողմից ոճի աղքատութիւնը յատուկ է Խորենացուն: Նա յաճախ միշտ նոյն ձևով ուրիշներից օգտուելով է նկարագրում, ինչպէս Յովհաննէս կաթողիկոսը, երբ նա նոյն իսկ իւր ժամանակի անձերն ու դէպքերը նկարագրելիս օգտւում է Խորենացու դարձուածներից: Բայց ոչ որ կարող չէ ասել թէ որովհետև Յովհաննէս կաթողիկոսն, օրինակ, Աշոտ թագաւորին և Նորա «յարդարած կարգերը» Խորենացուց օգտուելով է նկարագրում, ուստի և նա սուտ է գրում և պատմութիւնը սարքում է: Դա ոճի առանձին յատկութիւն և աղքատութիւն է միայն: Այսպէս և Խորենացին Վանայ նկարագրի մէջ ինչքան էլ Եւսեբիոսից կամ ուրիշներից օգտուած լինի, նորա նկարագրի հիմքը մնում է իբրև իրողութիւն. դա Վանի և Նորա հնութիւնների նկարագիրն է, և թէ այդ հնութիւնների շինողը Խորենացու ժամանակ համարուել է Շամիրամ: Բայց մենք դառնանք մեր խնդրին:

Իշտար, Շամիրամ, Աստղիկ (Անահիտ): — Երբ մի անգամ ըստ Խորենացու վկայութեան Շամիրամի մասին առասպել եղել է Հայոց մէջ, ըստ ինքեան անհաւանական չէ, որ մի ժողովրդական գրոյց եղած լինի Շամիրամի և մի հայի, Արայի, յարաբերութեան համար: Թէպէտև Խորենացու աղբիւրը գրաւոր է, Մար Աբաս. բայց վերջինիս աղբիւրը կարող է ժողովրդական եղած լինել, ուստի և Շամիրամի և Արայի գրոյցը ժողովրդական ծագում ունենալ: Տեսնենք այդ գրոյցի բովանդակութիւնը, համեմատելով ուրիշ ազգերի մէջ եղած նոյն գրոյցի հետ: Բայց նախ Շամիրամի բնաւորութիւնը:

Շամիրամն ըստ հնոց դուստր է Ասորեստանցոց Միլիտտա դիցուիւ կամ ասորական Դերկետոյի: Նա նոյն բնաւորութիւնն ունի ինչ որ իւր մայրը, սեմական ազգերի սիրոյ դիցուիին, Դերկետոյ կամ Աստարտէ (Atargatis), բաբելացոց և ասորեստանցոց Իշտարը:

Ասորեստանցոց մէջ այդ սիրոյ դիցուիին մի հզօր հրամանատար, մարտիկ աստուածուի է, պատերազմի դիցուիին նետ-աղէղով զինուած,

այրական ու պատերազմական բնատրոթեամբ, ճակատամարտի և որսի թագուհին: Բայց Իշտարը միանգամայն և փարթամ պտղաբերութեան, հեշտութեան և զգայական սիրոյ դիցուհին է: Նա կապուած է Արուսեակ մոլորակի հետ և նորա սիմբոլն է գիշերավարը (Արուսեակն արևը մտնելուց յետոյ): Փիւնիկէում և Ասորիքում այս սիրոյ դիցուհու նուիրական թռչունն էր աղաւնին: Նորա պաշտամունքը Բաբելացոց մէջ ցոփ և անառակ էր. նոյնպէս բուն զգայական և անբարոյական էր ասորական Աստարտէի, ըստ Կտեսիասի, Դերկեսոյի պաշտամունքը: Նոյն բնատրոթիւնն ունի և փիւնիկական Աշտարտը որ պաշտուում էր կանաչ բլուրների և սրբազան անտառների մէջ:⁴ Շատ տեղեր հին ժամանակ եղել են Շամիրամի անունով բլուրներ: Այսպէս Ստրաբոնը գրում է Կապադովկիայի Դիանա քաղաքի համար. «Քաղաքն շինեալ է ի վերայ միոյ *ի սարահարթ թարծրաւանդակաց անտի, որ կոչին Շամիրամայ*:» (Ստր. ԺԲ. 2. 7): Պ. Գարագաշեանը բերելով այս հատուածն աւելացնում է. «Տիանայ, որպէս և գաւառն Տիանիտիս՝ կըլիշեցունեն զԱնահիտ... և էր արդարև, ըստ նմին Ստրաբոնի, ոչ կարի հեռի ի Տիանայ, անուանի մեհեանն Անահիտայ Պերասիայ:» «Բայց քաղաք նուիրեալ բուն Անահիտայ էր Ջեղա, յորմէ ասէ Ստրաբոն թէ էր ի վերայ բարծրաւանդակի որ կըկոչուէր Շամիրամայ:» «Ջեղա, ասէ Ստրաբոն, ունի մեհեանն անուանի նուիրեալ Անահիտայ, այն է դիցն զոր պաշտեն և Հայք:»⁵

Սեմական ազգերի սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքը Կիպրոսից կղզիների վրայով անցած էր և Կիւբերա և Սիկիլիա, որ փիւնիկեան Աշտարտի անբարոյական պաշտամունքը խառնուած և միացած էր յունական Ափրոդիտէի պաշտամունքի հետ: Այս դիցուհին պաշտուում էր և Հայոց մէջ: Մեր Աստղիկը, որ համապատասխան են դնում Ափրոդիտէին, համարում է ասորիներից փոխառութիւն: Նորա անունն իսկ՝ Աստղիկ, ըստ Հոֆմանի, թարգմանութիւն է ասորերէն Կաուկաբտա (kaukabta) բառի, որ նշանակում է աստղիկ, Արուսեակ (Venus) մոլորակը,⁶ մեր այժմեան ժողովրդական լոյս-աստղը: Սակայն ինչքան էլ Աստղիկը, որի պաշտամունքի մասին շատ տեղեկութիւն չունինք, սեմականների սիրոյ դիցուհին լինի՝ մտած հայոց մէջ, հաւաստի յայտնի է, որ հնումը մեր Անահիտի պաշտամունքը նոյն է եղել, ինչ որ սեմական սիրոյ դիցուհունը: Անահիտը, թէպէտև իրանական ծագում ունի, կրել է սեմական ազդեցութիւն: Ստրաբոնը գրում է թէ պարսից բոլոր աստուածները պաշտում են հայերը, մանաւանդ Անահիտին, որին զանազան տեղերում և Եկեղիքում մեհեաններ են կանգնած, և թէ նորան այր և կին գերիներ են նուիրում. և այնուհետև աւելացնում է. Մինչև ցայս վայր չիք տեղի զարմանալոյ. բայց դիցապաշառութիւն հայոց երթայ անգր ևս, զի սովորութիւն է առ նոսա արանց աւագաց ծօնել դիցն զդստերս իրեանց կուսանս. այլ այսչէ՛ ինչ արգել յետ տալոյ զանծինս ի պոռնկութիւն ի մեհեանսն Անահիտայ զտանել արս որ ոչ խղճիցեն առնուլ դնոսա ի կնութիւն:⁷ Անահիտի այս պաշտամունքը կատարելապէս նոյն է, ինչ որ

⁴Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig. 1897, 1. եր. 190 հւ. 197 հւ. 225 հւ.

⁵Գարագաշեան, Քնն. պատմ. Հայոց Բ. եր. 167 հւ.

⁶Gelzer Zur arm. Götterlehre, եր. 123. 132.

⁷Գարագաշեան, Քնն. պատմ. Հայոց Ա. եր. 267 հւ. Gelzer, Zur arm. Götterl. եր. 113.

սեմական սիրոյ աստուածուհունը: Հայոց մէջ այս անառակ պաշտամունքը գտնելը շատ բնական է, երբ ինկատի ունենանք, որ Հայերը հարաւից և արևմուտքից ոչ միայն սահմանակից են եղել սեմական ազգերին, այլ և Հայաստանի հարաւային և արևմտեան կողմերի բնակիչները սկզբնապէս եղել են ասորիք և յետոյ են հայացած: Այսպէս Անահտի մեհեաններ եղել են Եկեղիքում և Տարօնում, ուր, ըստ Ստրաբոնի, բնակիչներն առաջ եղել են ասորիներ: Տարօնի Աշտիշատում Անահտի հետ եղել է և Աստղիկի պաշտամունքը: Անահտի մի ուրիշ մեհեան եղել է Վանից հարաւ Անձնացեաց մէջ: Նոյն տեղերում Պաղատոյ լեռան գլխին նաև Աստղիկի պաշտամունքը:⁸ Վանայ մօտ Արտամետում ևս Աստղիկի պաշտամունքը յայտնի է Թոմա Արծրունուց (եր. 53 հտ.): Այնուհետև Վան քաղաքը, առաջին անգամ Խորենացու մէջ, կոչում է քաղաք Շամիրամայ. նոյնը յիշում է և Թոմա Արծրունին (եր. 63. 240. 252). բացի այդ սա յիշում է Ճուաշ գաւառում Շամիրամ բերդ (եր. 258 հտ. 281), ամբոցն Շամիրամ (եր. 270): Շամիրամ գիւղ այժմ Նէմրուս սարի ստորոտում յիշում է Սարգիսեանը իւր տեղագրութեանց մէջ (եր. 272):

Շամիրամի անունով այս տեղերի կոչումները հայոց մէջ Խորենացու ազդեցութեամբ մտած համարելու համար ոչ մի հիմք չունինք: Նոյն իսկ պ. Իսալթեանն, ինչքան էլ Շամիրամի մասին առասպելները Խորենացու սարքածն է համարում, ստիպուած է ասելու, որ Խորենացին Շամիրամի գրոյցների համար ընդհանրապէ. «իբրև ելակէտ ունի (Исходитъ) Հայաստանի տեղադրական անունները, որոնք կապուած են Ասորեստանի աշխարհակալ թագուհու անուան հետ Ուրիշ խօսքով, Խորենացու ժամանակ եղել են Շամիրամի անունով տեղեր և Խորենացին այդ անուններից օգտուելով սարքել է Շամիրամի մասին գրոյցներ: Իսկ այդ տեղագրական անունները յիշուած են, գրում է պ. Իսալթեանը, «ըստ երևութին, միայն Ը.-Թ. դարից, այսինքն նոյն ժամանակից, երբ այդ միջոցին զօրացած Արծրունի իշխանների մէջ ձգտումն է առաջ գալիս Ս. Գրքի մի ակնարկութեան հիման վրայ՝ իրենց ցեղը հանել Ասորեստանի թագաւորներից:» Որքան հասկանում ենք պ. Իսալթեանին, նա ուղում է ասել, որ այդ տեղերի անունները Շամիրամի անուանը կապել են շատ ուշ ժամանակում Արծրունի իշխանները: Սակայն պ. Իսալթեանը այդ ասում է լոկ խօսքով: Բայց, ինչքան էլ Արծրունիք իրենց հանէին Ասորեստանի թագաւորներից, ոչ մի հիմունք չունինք թէ նոքա իրենց նախնի համարած Սենեքերիմին, Սանասարին կամ Ադրամելիքին թողած՝ Շամիրամի անունով պիտի կոչէին իրենց Վանտոսպը: Եթէ Շամիրամի անունով տեղեր և բլուրներ եղել են հընումը շատ շատ կողմերում և նոյն իսկ Կապադովկիայում և Պոնոսում, և եթէ սեմականների այդ սիրոյ դիցուին ի թիւս այլոց պաշտուել է և հայոց մէջ, կարող են ի հնուց անտի եղած լինել Շամիրամի անունով կոչուած տեղերը Հայաստանի յատկապէս այն կողմերում, որոնց բնակիչները ասորիներ են եղել և սեմականներին սահմանակից: Միւս կողմից եթէ ըստ Խորենացու Արծրունիք և Աղձնեաց

⁸Մ. Խորենացու մատենագրութիւնք. եր. 294, 301. «Տուեալ յայնմ տեղւոշե դեղս ախտականս առ ի կատարել գպղծութիւնս ախտից... առեալ ի չաստուածոցն ծրարս թարախածորս ի պատիր ախտիցն, որպես զծրարսն Կիպրիանոսի առ ի պատիր Յուստինեայ կուսին» (եր. 294):

բղեշխները իսկ ըստ Թոմա Արծրունու և Սասնոյ բնակիչները, իրենց սերած են համարում Ասորեստանցիներից, կարծում ենք, այդ ևս մի պատմական յիշողութիւն է միայն, քանի որ այդ կողմերի հայ բնակիչները ծագել են իրօք ասորիներից: Տեղական ժողովրդի մէջ եղել է այդ պատմական յիշողութիւնը, որ յետոյ կարող էր հեշտութեամբ կապուել Ս. Գրքի մէջ յիշուած Սենեքերիմի որդոց հետ: Սենեքերիմ և իւր որդիքը կարող են յետոյ Ս. Գրքից մտած լինել, բայց ոչ Ասորեստանցիների ծագման գրոյցը: Այդ գրոյցը հին պէտք է համարել, ինչպէս հին են նաև Շամիրամն ու իւր գրոյցները և ոչ սարքովի բան: Տեսնենք այդ գրոյցները:

Իշտարի ու Իզդուբարի եւ Շամիրամի ու Արայի առասպել լները:
— Ասորեստանցոց Իշտարը, որ չամուսնացած աստուածուհի է, իւր տարփանքի համար հոմանիւներ է որոնում. բայց նա հեշտասէր կողմի հետ ունի և մի սոսկալի մահաբեր կողմ, որով նա իւր սիրականին մահացնում է և ապա վշտից հետևում է նորան մինչեւ Սանդարամետի բանդը՝ իւր տարփածուին յարութիւն տալու համար: Իշտարի առասպելից յայտնի է Իզդուբարի նշանաւոր վէպը:

Հրաշալի գեղեցիկ դիցազն է Իզդուբար, որին սիրում է Իշտարը: Դիցուիին ինքն իրեն առաջարկում է գեղեցիկ Իզդուբարին, մեծ պարգևներ և իշխանութիւն խոստանալով նորան, որ իւր կամքը կատարէ. բայց Իզդուբարը մերժում է նորա րոլոր առաջարկութիւնները: Այդ ժամանակ Իշտարը զայրանում է և սպանում Իզդուբարին: — Այսպէս սպանում է նա իւր մի ուրիշ տարփածուին ևս Տամմուզին (tammuz), որի մահը ողբում է նա յետոյ և Սանդարամետ է իջնում նորան յարութիւն տալու համար:⁹

Ասորեստանցոցու Բաբելացոց մէջ այս առասպելի պաշտամունքն ևս կար իւր արարողութիւններով: Նոյնը կար և ասորոց մէջ Աթարի (Athar) և Ատտեսի (Attes) համար իսկ Փիւնիկեցոց մէջ Աշտարտի պաշտամունքի հետ միացած էր նորա սիրական Ադոնիսի պաշտամունքը. Տիրոսում նոյն իսկ Ադոնիսի յարութեան տօն էին կատարում:

Արդ ինչ է մեր Շամիրամի և Արայի դրոյցը: Ինչպէս «այրասիրտն այն և կաթոան Շամիրամ» նոյն է, ինչ որ իւր մայրը սեմականների սիրոյ աստուածուհին, մարտիկ և տարփագին դիցուիին Իշտար — Աստարտէ — Ատարդատիս կամ Դերկետոյ, նոյնպէս և մեր Շամիրամի և Արայի գրոյցը նոյն է, ինչ որ Իշտարի և Իզդուբարի այս վէպը: Համեմատութիւնը շատ պարզ է: Մեր Արան նոյնպէս գեղեցիկ է, ինչպէս Իզդուբար, Ադոնիս և ուրիշները: Ինչպէս Իշտարն Իզդուբարին, նոյնպէս և Շամիրամն Արային իշխանութեան խոստումներ է անում իւր կամքը կատարելու համար: Բայց Արան հաւանութիւն չէ տալիս, ինչպէս և Իզդուբարը: Իշտարը զայրանում և մահացնում է Իզդուբարին. այսպէս և Շամիրամ տիկինն «ի սաստիկ ցասման լեալ» գալիս կուում է Արայի դէմ. և Արան մեռնում է այդ սիրոյ պատճառով: Այնուհետև մեծ մայր Իշտարը սաստիկ ցաւում է և Սանդարամետ է իջնում իւր տարփածուին յարութիւն տալու համար: Նոյն յարութեան միջադէպը կայ և մեր առասպելի մէջ, միայն մեր հեթանոս հայերի հաւատալիքով պատմուած, և այս շատ բնական է: Խորենացու և

⁹Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig, 1897. 1. եր. 192, 216.

Անանունի մէջ այդ յարութիւնը քրիստոնէական հայեացքով փոփոխութեան է ենթարկուած, որ նոյնպէս շատ բնական է:

Առլեգք եւ Արայի յարութիւնը: — Յայտնի է, որ մեր հեթանոս հայերն ունեցել են, ըստ Եզնիկի «ի շանէ ելեալ» Արալեգք կամ Առլեգք կոչուած ոգիներ, «աներևոյթ զօրութիւնք», որ պատերազմի մէջ ընկած վիրաւոր քաջերին կամ դիւցազներին լիզում և ողջացնում են: Այդ հաւատալիքը ինչպէս երևում է, շատ հին պիտի լինի, քանի որ Պլատոնի հասարակապետութեան մէջ բերուած էր *հայի* յարութիւն առնելը, թէպէտ և առանց Արալեգքների, մեր այդ հաւատքի հետ նոյն ընդհանուր գծերն ունի: Այստեղ ևս էրը քաջասիրա է և սպանում է պատերազմի մէջ: Տասն օրից յետոյ, մինչ ուրիշների դիակները նեխած էին, Էրինը անխախտ և ամբողջ են գանում: Բերում են տում, և տասներկուերորդ օրը, երբ խարոյկի վրայ էր բարձրացած, կենդանանում է Էրը: Էմինն առաջին անգամ այս առասպելը համեմատութեան բերելով Արա գեղեցկի առասպելի հետ, անելացնում է թէ Պլատոնի առասպելի իմաստը, «*քաջք անկեալք ի պապերազմի*» *յառնեն*, ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ բուն հեթանոսական վարդապետութիւն նախնի Հայոց: Եւ նա աշխատում է Էր հայը նոյնացնել Արա Հայկաղնի հետ:¹⁰ Այս հաւատն այնքան զօրեղ է եղել, որ նոյն իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ Դ. դարում, ըստ Փաւստոս Բիւզանդի (Ե. դար. լգ. գլ.), չնայելով որ Մուշեղ Մամիկոնեանի գլուխը մարմնից կտրուած էր, բայց «ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա... իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա:» Այս պատճառով գլուխը կացնում են մարմնին և դնում մի աշտարակի տանիքում, կարծելով թէ «վասն զի այր քաջ էր, Առլեդք իջանեն և յարուցանեն զդա:»

Այսպէս պատերազմի դաշտում իբրև քաջ ընկնում է և Արան. «գտանեն զԱրայն մեռեալ ի մէջ *քաջամարտկացն, եւ հրամայէ ղընել զնա ի վերնադանն ապարանից*: Իսկ ի գրգռել միսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ՝ քինախնգիր լինել մահուան Արայի, ասէ. *հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզու զվէրս նորա եւ վենդանասցի*:» Եւ Շամիրամն իրօք սպասում է, որ Արան պիտի կենդանանայ. «*Միանգամայն եւ ակն ունէր* դիպութեամբ վրիկութեան իւրոյ *վենդանացուցանել զԱրայ, ցնորեալ ի տոփական ցանկութենէն*:» Քրիստոնեայ մատենագիրը, որ այդպիսի աստուածների զօրութեան չէր հաւատում, Շամիրամի ձգտումն՝ աստուածների ձեռով Արային կենդանացնելու բացատրում է «դիպութեամբ վիկութեան:» Միս կողմից նա չէր կարող երբէք հաւատալ, որ աստուածները կամ Շամիրամ իւր կախարդութեամբ կենդանացրած լինին Արային. ուստի և պիտի գրէր թէ «Նեխեցաւ դի նորա, հրամայեաց ընկենուլ ի վիի մեծ և ծածկել:» Այստեղ եթէ վերջացնէր, առասպելը թերի կըմնար, զի հայերը գրգռուած էին և նոքա հանդարտում են, երբ իմանում են, որ Արան յարութիւն է առել. «Եւ այսպէս համբաւեալ զնմանէ ի վերայ երկրիս Հայոց. և հաւանեցուցեալ զամենեսեան դադարեցուցանէ զխազմն:» Ուստի և Արայի յարութիւն առնելու պատմութիւնը պէտք էր պահել, միայն մի ձևով բացատրած: Եւ նա բացատրած է շատ պարզ կերպով. «*Ջմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց զարդարեալ ունելով ի ծածուկ*, համբաւէ

¹⁰ Վեպք Հնոյն Հայաստ. եր. 146 հտն.

զմանել այսպես. լիզեալ աստուածոցն զԱրա և կենդանացուցեալ լցին զփափագ մեր և զհեշտութիւն. վասն որոյ առաւել յայսմ հետէ պաշտելիք են ի մէնջ և փառաւորեալք, իբրև հեշտացուցիչք և կամակատարք:» Դարձեալ քրիստոնեայ մատենագրի համար մի յարմար առիթ էր այդ առասպելի մէջ բացատրելու նաև Առլեզների պաշտամունքի խարէական ծագումը. «Կանդնէ և նոր իմն պատկեր յանուն դիւաց, և մեծապէս դոհիւք պատուէ. ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ այս զօրութիւն աստուածոցն կենդանացուցին զԱրա:» Այս գրուածքը մութն է. «նոր իմն պատկեր» բառը կարելի է հասկանալ, թէ Շամիրամը նոր աստուածութիւն չէ հաստատում, այլ եղած աստուածների համար «մի նոր պատկեր, արձան» է կանգնում: Բայց կարելի է և այնպէս հասկանալ թէ նա նոր աստուածութիւն, Առլեզների պաշտամունքն է հաստատում: Այն ժամանակ այդ հակասում է նոյն իսկ առասպելի էութեանը, քանի որ հայոց մէջ այդ հաւատքի գոյութիւն ունենալն արդէն ենթադրում է, որ հայերը հաւատում են թէ Արան կարող է յարութիւն առնել և յարութիւն է առել: Հակասութիւնն իսկ ցոյց է տալիս, որ քրիստոնեայ մատենագրի կողմից է աւելացրած այդ: Այդ հատուածն Անանունի մէջ (Սէբէոս, եր. 6.) դնումենք այսպէս. «Եւ այնպէս հանէ համբաւ Արալեզաց տիկինն Շամիրամ,» որ դարձեալ մութն է:

Ինչպէս էլ լինի, այդ գծերը պարզ կերպով քրիստոնեայ հեղինակից են մտած հին առասպելի մէջ, որ քրիստոնէական ձևով և հայեացքով է պատմում: «Եթէ այդ և հեմերական յաւելումները դէն դնենք, դրում է պ. Գելցերն այս առասպելի համար, կըմնայ միայն ասորական սիրոյ աստուածուհու և իւր տարփածուի առասպելը: Շամիրամի զրոյցի մէջ պահուած է Աստղիկի առասպելը,» աւելացնում է նա:¹¹

Թէ Արան ժողովրդական զրոյցով յարութիւն է առել, այդ աեսնում ենք և Թոմա Արծրունու մէջ: Այստեղ (եր. 215) գտնում ենք մի այսպիսի աղճատուած կառոյ: «Եւ դաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանառսպ, ի տեղոջն արձանաշար քարակարկառ գոգաձև միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յերկվարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզուոյ գեաւոյն, որ զօրացն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Վերջին ընդգծած մասը աղաւազուած է: Այսքանը միայն հասկացում է աղճատուած ձևից թէ Շամիրամի մանուկներից ըսպանուածների վերքերի սպիանալու մի առասպել է դա: Բայց բնագիրը վերականգնելը շատ հեշտ է: Աղճատումը միայն տառերի՝ յ, ց, ե, ի ևլն մէջ է: Պատկանեանն արդէն սկզբի երեք բառի համար իբրև ծանօթութիւն դնում է. «թերևս՝ ուր զԱրայն գեղեցիկ: (տես. նոր. Բուգ. յէջն 20): Այնուհետև «սպիանած» բառը շատ պարզաբար կամ աշխարհաբարի ձևով «սպիացած», կամ աւելի «սպիանալ» պէտք է կարդալ: Անհասկանալի «վերայն» բառը «վիրացն» է, քանի որ վերքերը պէտք է սպիանան: Այսպէս բնագիրը կըստանանք. «Ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն՝ ըսպիանալ վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Մենք սպանելոցն, բառն ևս եզակի «սպանելոյն» դարձրինք (Հմմտ. Խորենացի. Ա. Ժե. մեռանի Արայ ի պատերազմին ի մանկանցն Շամիրամայ). մի անգամ որ «գարայն» դարձած է «գաւրացն,» ետևից պետի բերէր և «սպանելոցն»

¹¹Zur armen. Götterlehre. եր. 132:

յոզնակի թիւը: Թովմայի այս կտորից իմանում ենք, թէ առասպելաբանում են, որ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցկի վերքերը սպիանում են, ուստի և Արան կենդանանում է, Լեզուոյ գիւղում:

Նոյն գրոյցը գտնում ենք և այսօր: Ներսէս Սարգիսեանն իւր Տեղագրութեանց մէջ գրում է նոյն գիւղի մասին. «Զորմէ ասի յոմանց տեղի լինել անկմանն Արայի ի Շամիրամայ, որոյ զոմն ի համանեացն զԱրայ կարծեցուցեալ՝ լուր եհան եթէ դին լիզեալ ողջացուցեալ են. և յայնմանէ, ասեն, մնաց անուն գեղջն Լէզք:»¹² Ինչքան էլ Սարգիսեանը ժողովրդից է առնում, ինչպէս պարզ երևում է «ասի յոմանց», «ասեն» բառերից, բայց նա ժողովրդականը հաւատարմութեամբ արձանագրել չէ կարողանում ընդ դժաժ տողերի մէջ: Նա ենթարկում է Խորենացուն:¹³ Աւելի հաւատարմութեամբ գրի է առնում նոյն գրոյցը Սրուանձտեանը Գրոց Բրոցի մէջ (եր. 52): Լէզքը իւր անունով և հին պատմութեամբ յայտնի է. ուր Շամիրամի աստուածները մեր Արայ գեղեցկին մեռած մարմինը լգեր ու կենդանացուցեր են եղեր. և Արայլէզք անունով կուռք ու աստուած շինեցին պաշտեցին այն ժամանակ հայեր այս գեղի բարձր գագաթին վրայ, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է:¹⁴

Այս պատմութեան էութիւնը, Լէզք գիւղի հետ կապուած այս առասպելը, թէ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայի վերքերն այդտեղ են սպիանում, Խորենացուց չէ ծագում ոչ Արծրունու և ոչ միւսների մէջ, գի ըստ Խորենացու նախ՝ Արան յարութիւն չէ առնում և ապա նա սպանում է Արայի դաշտումն, Այրարատում, և այնտեղ էլ Շամիրամը հրամայում է աստուածներին լիզել նորա վերքերը: Եւ երբ նա հաւատացնում է հայերին թէ Արան յարութիւն է առել, նոր գալիս է Վանայ կողմերը (Ա. ժգ.):

Ասել թէ Արծրունին և Սրուանձտեանն իրենցից ստեղծում են այդ գրոյցը, ելակէտ ունենալով միայն Լէզք անունը, այդ հեշտ պրծնելու մի միջոց է միայն: Եւ այդ հեշտ ու պատրաստ, միջոցն է բանեցնում պ. Խալաթեանը խեղճ Թովմա Արծրունու վերաբերմամբ ևս: Սորա պատմածները «Շամիրամի և Արայի, ինչպէս և մի քանի հայ նախարարների և թագաւորների մասին, ինչպէս են Հայկ, Տիգրան Ա., Վահագն, Երուանդ, Արտաշէս Բ. և ուրիշները, բնաւ պետք չէ համարել, ինչպէս կարող է երևալ, Խորենացու բերած վիպական հատուածների վարիանտներ, և այս հիման վրայ այս վերջիններիս իսկութեան հոմար ապացոյցներ կազմել: Միանգամ ընդ միշտ պետք է իմանալ, յարում է կարուկ կերպով պ. Խալաթեանը, որ Թովմասը իւր պատմութեան հին մասը գրելիս սովորաբար (այո՛ր, բայց միայն սովորաբար) կրկնում է Խորենացու ասածը, կամ թէ մշակում է նորա գրածը

¹²Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ. 1864. եր 264.

¹³Հմտ. Խորենացի Ա. ժե. «Զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց զարդարեալ... համբաւե զնմանեայսպէս, շիզեալ աստուածոցն զԱրայ եւ կենդանացուցեալ:» Հմտ. Անանուն (Սեբեոս եր. 5) «Զարդարե զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող, եւ համբաւ նանե զԱրայի շիզուշ աստուածոցն եւ յարուցանել:»

¹⁴Թէ ումնից եւ առնում Սրուանձտեանն այս գրոյցը՝ յայտնի չէ. երբ արդի ժողովրդական գրոյցները չեն աղբիւրը այն ժամանակ կարող երևք ենթադրել թէ նա Թ. Արծրունուց եւ առնում եւ թէ նորա մեղին եղեշե մի մեռացիր, որի մեշ Արայի վերքերի սպիանալու կտորն աղճատուած չէ եղել: Դժուար եւ ենթադրել, որ Սրուանձտեանը կը վերականգնէր այդ աղճատուած կտորը: Սրուանձտեանի դիրքը տառն երեք տարի կաղ եւ նրատարակուած քան Պատկանեանի՝ Թովմայի հրատարակութիւնը:

ոչ առանց ֆանտաստիկական յաւելումների, որոնց նպատակն է մեծացնել Արծրունիներին:» Եւ այդ ամենն այնքան ակնյայտնի է, աւելացնում է պ. Խալաթեանը, որ նոյն իսկ ժամանակի կորուստ է» այդ քննելը:¹⁵ — Եւ այսպէս վերջացաւ. «սովորաբար» Խորենացի և «ֆանտաստիկական յաւելումներ» և «ժամանակի կորուստ» այդ քննելը: Թ. Արծրունին էլ գրտաւ իւր դատաւճիռն ու գնահատութիւնը: Խորենացու մեղքը միշտ այն է, որ նա շատ բան պատմում է, որ իրենից առաջ ուրիշները չեն պատմել: Իսկ Թովմա Արծրունու մեղքն էլ այն է, որ նա Խորենացուց յետոյ է ապրել և Խորենացուց օդաուել է, թէպէտ և կան բաներ, որ նորանից տարբեր է պատմում, ինչպէս այս Լեզուոյ գիւղի գրոյցը: Այդ գէպքում նա «ֆանտաստիկական յաւելումներ» է անում:

Բայց Թովմա Արծրունին, օրինակ, Տիգրանի և Արտաշէսի պատմութիւնն անելիս իբրև աղբիւր դնում է յոգնակի թուով. «Որպէս ցուցանեն *առաջինքն ի պատմագրաց* (եր. 36), «Որպէ բացայտյտեն *զիրք պատմագրացն* (եր. 52): Այդ սուտ է դրում նա. միայն մի աղբիւր ունի, Խորենացի. մնացածը ֆանտաստիկական յաւելումներ են: Ուրիշ տեղ (եր. 44) նա գրում է. «Իսկ առ մեզ հասին գրոյցքս այս ըստ մնացորդաց *պատմագրացն առաջնոց*, ի Մամբրէէ վերծանողէ և ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ, և միւսումն Թէոդորոս Քերթող...»: Այստեղ էլ նա սուտ է գրում: Կամ երբ Հայկի և Բէլի պատերազմի մասին գրելիս աւելացնում է. «Ջոր (զԲէլ) *ոմանք ի պատմագրաց* ասեն փախստեամբ դարձեալ գնաց յԱսորեստան» (եր. 24), — այստեղ էլ նա «ֆանտաստիկական յաւելում» է անում, որովհետև Խորենացին այսպիսի բան չէ յիշում: Կամ երբ Թովմա Արծրունու մէջ Հայկը Բէլին ասում է, «Շուն դու, և երամակ շանց՝ որ զկնի քո տողեալ սահին», այստեղ էլ «ֆանտաստիկական» յաւելում է անում, զի այդ չկայ Խորենացու մէջ... բայց չէ՛, այդ «ֆանտագիա» չէ, զի բարեբախտաբար մնացել է Անանումը (Սերէոս, եր. 4), որի մէջ կայ «Շուն ես դու և յերամակէ շանց՝ դու և ժողովուրդ քո:» — Այդպէս հեշտ կերպով կարելի չէ պրծնել մի պատմագրի համար, որ աղբիւրներ է յիշում, և որ ինքն իւր համար ասում է թէ ձեռնարկելով գրել «Որ ինչ իսկզբանց անտի շինութեանց աշխարհիս Հայոց ի Հայկայ աղեղնաւորէ և ի նորուն զարմից և ցկաթոտ և վալաշոտ Շամիրամն տիկին Ասորեստանեայց *եւ ի նմանէ յայլս եւ յայլոց եւս յաւեր ձեռակերպք եւ շինուածք յիւրաքանչիւրոցն յերկրիս մերում եղեն՝ մեր առ ամենայնն անձամբ հասեալ եւ աչօք տեսեալ...*» (եր. 293): Թովմա Արծրունին Խորենացուց, անշուշտ, խիստ շատ է օգտուում. բայց նա ունի և ուրիշ գրաւոր աղբիւրներ: Խնդիրը, հարկաւ, այն չէ, որ Թովմա Արծրունին ևս կարող է այս կամ այն բանն իրենից յարմարեցրած լինել, բայց ամեն ինչ, որով նա տարբերում է Խորենացուց, նորա յարմարեցրածը համարել կարելի չէ: Այդպիսի յերիւրումները կամաց կամաց և բազմաթիւ մարդոց ձեռով են պատրաստում: Եւ երբ մենք ոչ մի փաստ չունինք այս կամ այն պատմուածքի համար թէ Արծրունու իրեն սարքածն է, չենք էլ կարող նորա «ֆանտաստիկական յաւելումը» համարել: Այսպէս և երբ նա պատմում է թէ առասպելաբանում են, որ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցկի վերքերն ըսպիացած են Լեզուոյ գիւղում, — մենք իրաւունք

¹⁵Халат. Арм. Эпосъ. եր. 151.

չունինք ասելու թէ նորա աղբիւրը Խորենացին և իւր «Ֆանտազիան» են: Նորա աղբիւրն այդտեղ ժողովրդական գրոյցն է: Մենք այդ կրտսններն ներքևում ևս: Այստեղ ասելորդ չի լինիլ մի երկու խօսքով կանգ առնենք պ. Խալաթեանի մի ուրիշ կարծիքի մասին ևս:

«Արայի գրոյցն արուեստական կերպով շինուած է մի *ամբողջ շարք գրաւոր յիշատակարանների վրայ*,» գրում է պ. Խալաթեանը (եր. 145): Եւ այդ «գրաւոր յիշատակարաններն» են, Դիողոր Սիկիլիացի, Աստուածաշունչ, Եզնիկ, Փաւստոս, Կղեմէս Աղէքսանդրացի: Թէ Խորենացին կամ իւր աղբիւրը՝ Մար Աբաս Շամիրամի պատմութեան համար կարող էր օգտուել այս կամ այն գրաւոր յիշատակարաններից և օգտուած էլ է, այդ մի կողմն ենք թողնում: Բայց շատ զարմանալի է, որ այդ գրոյցը «*սարքողը*,» ըստ պ. Խալաթեանի, մի կտոր Դիողոր Սիկիլիացուց է առել, մի կտոր Աստուածաշնչից, մի կտոր Եզնիկից, մի կտոր Փաւստոսից, մի ուրիշ կտոր էլ Կղեմէս Աղէքսանդրացուց, մի բառ էլ «Արա» (= գեղեցիկ) պարսկերէնից է առել, մնացածն էլ «իւր հարուստ երևակայութեամբ» լրացրել է, և կամ «բիբլիական — քրիստոնէական հայեացքներով» առաջնորդուած՝ Յովսէփ գեղեցկի պատմութեան ձևով «ողջախոհութեան զգացմունքից» Արային մերժել է տուել վաւաշ Շամիրամի սէրը¹⁶ (մի ողջախոհութիւն, որ հայերն անպատճառ բիբլիական քրիստոնէականից պիտի սովորէին), — և ահա դուրս է եկել մեր Շամիրամի և Արայ գեղեցկի առասպելը պատահաբար ճիշտ նոյնը, ինչ որ Շամիրամ — Իշտարի և իւր գեղեցիկ ու ողջախոհ սիրական Իզդուբարի առասպելն է, մի առասպել, որ սեպագրութեանց մէջ կարդացուած է: Պ. Խալաթեանի ճանապարհը շատ երկար ու պատահականութեամբ լի է: Կարծում ենք կարճ ու բնական ճանապարհն այն է, որ ասենք թէ քանի որ սեմականների սիրոյ վաւաշ, բուն զգայական դիցուհու պաշտամունքը մտած էր մեր մէջ, ուստի և այդ առասպելն ևս, որ նոյն դիցուհու առասպելն է, կարող էր դիցուհու պաշտամունքի հետ մտնել հայոց մէջ: Այս կասէր անշուշտ պ. Խալաթեանն, եթէ այդ առասպելն ամենից առաջ յիշուած լինէր ուրիշ ամեն մի մատենագրի, օրինակ՝ Փաւստոսի, Եզնիկի մէջ, բացի Խորենացուց: Եւ Խորենացին մեղաւոր է, հարկաւ, որ ինքն է ամենից առաջ յիշում այդ: Բայց մենք դառնանք Վանայ Լէզք կամ, ըստ Թումայի, Լեզուոյ գիւղին:

Լէզքի եւ Արտամեդի գրոյցները: — Արուանձտեանը վերևում յիշուած գրքի մէջ ասում է թէ Լէզք գիւղի բարձր գագա թի վրայ, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուոն է, «*բեւեռագրով քարեր լեցուն են. և ծուլածոյ հին պղնձէ կենդանեաց փոքր արձաններ* գընտնուեցան մեր օրերը դեռ ևս քանի մի տարի առաջ:» Այս նկարագիրը ցոյց է տալիս, որ Լէզքը շատ հին ժամանակ արդէն, Արծրունուց և Խորենացուց շատ առաջ մի դեր է խաղացել: Դա հաւանօրէն եղել է կրօնական պաշտամունքի տեղ, որի հետքերը մինչև այժմ մնում են. «Այս Լէզք գիւղի մօտերը կայ մի թոնիրի ձևով *աղբիւրի փոսակ* կամ ջրհոր, որ *Սուրբ թոնիր* կը կոչեն, ուր յաճախ գնացողներ կան, շատերուն իբրև *ուխտալտեղի*:» Հեթանոսական պաշտամունքի մնացորդը լինելը շատ պարզ է: Բայց ինչ պաշտամունքի մնացորդ է այդ: Շամիրամի — Իշտարի — Աստղիկ: Այս բացատրում է մեզ

¹⁶ А Халат. Арм. Эпосъ. ер. 143 һун.

«Սուրբ թոնրի» հետ կապուած առասպելը, որ բերում է Սրուանձտեանը: «Մի միտյն մէկ ձուկ կերևի այդ ջուրին մէջ. և որին որ երեւի, անոր բախտն ու ուխտը կը կապարուի: Դա կնկան կերպարանք ունի եղեր. և արծաթ օղն ալ իւր քիթն անցուցած՝ կը տեսնուի տակաւին: Երէցկին է եղեր դա. կին կարի գեղեցիկ. երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կուգայ հաց կ'ուզէ, կուտայ: Կերակուր կուզէ, կուտայ: Գինի կ'ուզէ, կուտայ: Թշուառականը կը համարձակի պագ մի ուզելու, երէցկինը կը վարանի, բայց... պագն ալ կուտայ: Եւ յանկարծ նոյն վայրկենին երէցը ներս կը մտնէ. երէցկինը ամօթէն ու ահէն ինքզինքն կը ձգէ ի թոնիր կրակին մէջ... կրակն ջուր դառնալով, ինքն ալ ձուկ, Աստուծոյ հրամանով յաւիտենական յիշատակ կը մնայ նոյն տեղ:»¹⁷

Այս գրոյցն ինքը պ. Խալաթեանը համարում է, նոյն իսկ իւր «Հայոց վէպի» մէջ, Շամիրամի առասպելի շրջանին պատկանող մի պատմութիւն, որ «թերեւս ի հնուց անտի Հայաստան է մտած Ասորիքից և ժամանակի ընթացքում կորցրել է իւր արտաքին, հեթանոսական պարական, բայց ոչ ֆաբուլան: Այս գրոյցի հնագայն ձևը բերած է Դիոդոր Սիկիլիացին. Դա Դերկետոյ դիցուի ու գրոյցն է, որ իւր դուստր Շամիրամի ծնունդից յետոյ ձուկ է դառնում յանցաւոր սիրոյ համար:»¹⁸ Պ. Խալաթեանն այս մասին խօսած է իւր մի ուրիշ աշխատութեան մէջ,¹⁹ որ ցաւ է ձեռի տակ չունինք: Մենք չենք յիշում թէ այս տեղ նա ինչպէս է հաստատում իւր այդ կարծիքը, բայց մենք այդ ճիշտ ենք համարում:

Շամիրամի մայրը Դերկետոն (Atargatis) ջրի աստուածուհի է: Նորա սրբազան կենդանիքն են Փինիկիայում և Ասորիքում աղանին և ձուկը: Ասկաղոնում, ուր նորա պատկերը ձկան մարմնով էր հանած, նորա տաճարը շինուած էր ձկնահարուստ մի լճի մօտ: Նորա տօնի օրերը ջուր էին բերում նոբա տաճարը և սրսկում: Այս ամենը յիշեցնում է մեր Վարդավառին, որ Անահտի կամ Աստղկի տօնն է համարում, ջուր սրսկելը և աղանի բաց թողնելը, մի տվորութիւն, որից երևում է, որ մեզնում ևս այդ աստուածուհուն նուիրական եղած են աղանին և ջուրը: Պ. Խալաթեանը կարծում է թէ Լէզքի այդ առասպելը կորցրել է իւր հեթանոսական պարագան: Բայց այդ ճիշտ չէ: Սուրբ թոնրի, ջրի ու ձկան պաշտամունքն իսկապէս հեթանոսական է և ոչինչ չունի քրիստոնէութեան հետ:²⁰ Այս պաշտամունքը հարկաւ նոր չէ և գալիս է շատ հին հեթանոսական ժամանակներից. նոր չէ և այդ Սուրբ թոնրի հետ կապուած առասպելը, որ սիրոյ աստուածուհու այս պաշտամունքի հետ ի հնուցանտի մտած պիտի լինի Հայոց մէջ, իսկապէս ոչ թէ մտած, այլ հայացած ասորիները պահած են այդ կաղմերում:

Ինչ է եզրակացութիւնը: Այսօր Վանայ նոյն Լէզք գիւղի մօտ, ուր ըստ Արծրունու սպիանում են Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայի

¹⁷Սրուանձտեան, Գրոց Բրոց, եր. 53. Այս առասպելի վարիանտը, ոչ տեղի հետ չկապուած, Տ. Նաւասարդեանի Հայ ժող. հեքեաքներում, է. գիրք. եր. 39.

¹⁸Халат. Арм. Эпосъ., եր. 150.

¹⁹Очеркъ народн. арм. сказокъ, Москва, 1885.

²⁰Թոնիրն ու թոնրում այրուելը բոլորովին ուրիշ մոտիւ է, որ եկել կապուել է սեմական սիրոյ դիցուի ու այս առասպելին: «Սուրբ թոնիրը» գուցե հեթանոսական օջախի պաշտամունքի մնացորդ լինի: Հմմտ. Գղ. Ե. Հայկի առասպելը.

վերքերը, գտնում ենք սեմականների սիրոյ դիցուհու և հեթանոսական պաշտամունքը. և որ գլխաւորն է, այդ պաշտամունքի տեղի հետ կապուած է, թէպէտ և առանց Շամիրամ անուան, մի զրոյց, որ քննութիւնը ցոյց է տալիս թէ նոյն սիրոյ աստուածուհունն է: Այսօրուայ այդ զրոյցն ու պաշտամունքը չկան Խորենացու և Արծրունու մէջ և չեն էլ կարող սոցանից անցած լինել ժողովրդին: Դա հնութեան մնացորդ է: Եւ երբ այսօր Խորենացուց անկախ գտնում ենք սեմական սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքն ու առասպելը Վանայ մօտ Լէզք գիւղում, միթէ դա ապացոյց չէ, որ այդ տեղը հնումը նուիրական է եղել Շամիրամին: Եւ միթէ այսօրուայ այդ պաշտամունքն ու զրոյցը, որ շինծու չեն, չեն վկայում, որ նոյն տեղում կամ Վանայ մօտիկ ուրիշ տեղերում արդարև եղել են Շամիրամի վերաբերեալ ուրիշ զրոյցներ ևս: Եւ եղել են այդ զրոյցները ու կան ցայժմ, որոնցից մէկն է Արծրունու գրածը, այսինքն Արայ գեղեցկի սպանուելը Շամիրամի մանուկներից և նորա յարութիւն առնելը. մի ուրիշն է *Շամիրամի* մահուան մասին Խորենացու պատմածը. մի երրորդն է արդի զրոյցը Շամիրամի մասին, որ բերում է Ն. Սարգսեանն իւր Տեղագրութեանց մէջ:

Լէզք գիւղի հետ կապուած այսօրուայ այդ մի զրոյցը միայն, որ Խորենացուց անկախ գոյութիւն ունի, ցոյց է տալիս որ մենք իրաւունք չունինք Շամիրամի մասին պատմուած արդի միւս զրոյցը «Խորենացու ազդեցութեամբ կազմուած մի նորագոյն զրոյց» համարելու, ինչպէս կարծում է պ. Իսալաթեանը (եր. 149): Նորա պատճառաբանութիւններից գլխաւորն այն է, թէ «գործողութեան տեղը միևնոյն է, Վանայ լճի շրջակայքը»: Սակայն այդ կարող չէ հաստատել թէ այսօրուայ Շամիրամի մասին զրոյցները Խորենացուց են անցած ժողովրդին: ԶԷ որ Լէզք գիւղի այդ Սուրբ թոնրի առասպելի համար ևս գործողութեան նոյն տեղն է. բայց այդ առասպելը Խորենացուց չէ մտած ժողովրդի մէջ: Գործողութեան տեղի նոյն լինելը կարող է մինչև իսկ պ. Իսալաթեանի կարծիքի հակառակը հաստատել: Եթէ մի հին զրոյց յարատւում է ժողովրդի մէջ, ասել չի ուզիլ ամենից անելի այնտեղ պիտի յարատւի, ուր առասպելը կապուած է որոշ տեղի հետ: Եթէ հնումը Շամիրամի զրոյցները Վանայ մօտերն են այս կամ այն տեղի հետ կապուած, շատ բնականօրէն մենք այսօր ևս նորա առասպելներն անելի շուտ նոյն տեղերում կը գտնենք քան որևէ ուրիշ տեղում:

Խորենացին չէ ասում թէ Շամիրամի մահն իւր իմացած զրոյցով յատկապէս զոր տեղի հետ է կապուած: Նա միայն ընդհանուր ձևով գրում է. «Աստ ուրեմն գմահն ասել Շամիրամայ:» Ենթադրաբար իմանում ենք Վանայ կողմերը: Իսկ արդի զրոյցը որոշ կերպով ցոյց է տալիս այդ տեղը. Շամիրամի վերջը կապուած է Արտամետի հետ: Եւ այս իւր առանձին նշանակութիւնն է ստանում, երբ գիտենք, որ ըստ Թոմա Արծրունու (եր. 53 հտ.) նոյն տեղում եղել է Աստղկի պաշտամունքը:

Այնուհետև պ. Իսալաթեանի երկրորդ պատճառաբանութիւնն է թէ Սարգիսեանի բերած արդի զրոյցի մէջ ևս «վիուկ և հեշտասէր» է դուրս գալի Շամիրամ ինչպէս Խորենացու մէջ: Սխալում է պ. Իսալաթեանն ասելով թէ այդ գծերը «Խորենացու իւրատեսակ պատկերացումն են Շամիրամի մասին» (своеобразное представление): Շամիրամի հեշտասիրութիւնն ու տռփանքը, հոմանիւներ որոնելը գիտենք, Խորենացու ստեղծածը չէ: Իսկ

ինչ որ վերաբերում է Շամիրամի վիուկ լինելուն Խորենացու մէջ, իսկապէս նորա յուռութենին ինչպէս և ու լունքները ծովը ձգուելուն, նոյն իսկ պ. Խալաթեանը կարծում է թէ այդ կարող է լինել «Խորենացու ժամանակների յետնագոյն (?) գրոյցների արձագանգներ» (եր. 148 հտ.):²¹ Եւ երբ մի անգան Խորենացու ստեղծածը չեն այդ գծերը, ուստի և ոչ մի արժէք չունի այն թէ Խորենացու մէջ և արդի գրոյցի մէջ Շամիրամը վիուկ ու հեշտասէր է դուրս գալիս: Այդ կընշանակէ միայն, որ նոր գրոյցի մէջ Շամիրամը, ինչպէս իւր անումը, նոյնպէս և իւր բնաւորութեան այդ երկու էական գծերը պահել է: Բայց այդքան միայն: Էլ ուրիշ ոչ մի նմանութիւն չենք գտնում Շամիրամի մասին Խորենացու պատմածի և մեր արդի գրոյցի մէջ, որ բերում է Սարգիսեանը: Ի զուր է կարծում պ. Խալաթեանը թէ Խորենացու Զրադաշտի և արդի գրոյցի ծերունու մէջ մի համեմատութիւն է գտել: Այդ երևակայական է միայն:

Բաղդատութեան համար մենք այստեղ կրրերենք Արտամետի գրոյցը, որի բնագիրը գտնելը դժուար է: Նկատենք առաջուց, որ մենք չենք վստահանում ասելու թէ Սարգիսեանը հաւատարմութեանը գրի առած լինի ժողովրդական գրոյցը, առանց այս կամ այն բանի մէջ ենթարկուելու Խորենացուն: Լէզքի գրոյցի մէջ նա ցոյց է տուել, որ ինքը հարազատ գրի առնող չէ:

Լուիցոյք և զմիւս առասպելն զոր ասեն զՇամիրամայ, զոր և համառօտ բանիւ յիշէ Խորենացի ասելով Ուլունքի ծով Շամիրամայ: Թագուհին Շամիրամ որ մի ի հզօր և ի մեծագործ ինքնակալացն էր, շրջագայեալ, ասեն, երբեմն զքօսանաց աղագաւ յերկրին Վասպուրականի՝ տեսանէ ուրեք մանկունս խմբեալ ի մի. և մերձ եղեալ առ նոսա տեսանէ զի գտեալ նոցա ուլունս ի գետնի՝ ի զնին կան նոցին. իսկոյն ծանուցեալ զպատուականութիւն նոցա՝ առնու ի ձեռաց մանկանցն և պարգևս տուեալ արծակէ զնոսա: Ուլամբքն այնոքիւք սկսանի Շամիրամ մոգել և կախարդել, և ըստ ապականեալ սրտի իւրոյ զամենայն չարութիւն գործել ընդ երկիրն համօրէն. զոր կամէր առ ինքն կոչել ի լրումն տոփանացն՝ զօրութեամբ ուլանցն ոչինչ դըժուարէր, և զոր կամէր կորուսանել՝ և յայնմ յաջողէր անաշխատ, մինչև սասանել ամենայն ումեք և չկարել ճիկ հանել: Ծերոյ ուրեմն որ երթևեկէր առ նա և ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր, բազում ժամանակս խորհելով ի մտի թէ զիարդ զերծուցէ զերկիրն ի ձեռաց նորա կամ ի զօրութենէ ուլանցն, յաւուր միում մինչդեռ յԱրտամետ քաղաքին էր ընդ թագուհոյն, ժամ դիպող գտեալ՝ յափշտակեալ ի ձեռաց նորտ գուլունս փախչի: Զայրացեալ Շամիրամայ և ի ցասման մեծի եղեալ յարծակի զհետ նորա, և չկարացեալ հասանել՝ առ անհնարին կատաղութեանն զգէսսն պարսատիկ գործեալ. քանզի յոյժ երկայն և թաւ էին, և ապառաժ մի ահեղ մեծութեամբ եղեալ ի նմա արծակէ զհետ ծերոյն. և առ մեծի բռնութեան զերծեալ հերացն ի գլխոյն՝ և ապառաժն

²¹ Իսկապէս չենք հաղկանում «Խորենացու ժամանակների յետնագոյն գրոյցների արձագանգներ» (оттого лоски позднихъ сказаний) բառերով ինչ ե ուզում ասել պ. Խալաթեանը: Խնդիրը նորա համար այն չէ, թէ այդ գրոյցները Խորենացուց 1500-2000 տարի առաջ են ատեղծուած, թէ մի քանի հարիւր տարի միայն առաջ. այլ այն թէ եղել են Խորենացու ժամանակ գրոյցներ Շամիրամի մասին թէ չէ, և Խորենացին այդ գրոյցներից ե օգտուել թէ չէ շինին գրոյցները հնագոյն թէ ուշ ժամանակներում ստեղծուած:

մեծ գլորեալ անկանի ի փոս մի առ Արտամետաւ, զոր և ցուցանեն մինչև ցայսօր: Իսկ ծերն առեալ զուլունսն փախչի ի ծովեզերս Դատվանայ և անդ արկանէ ի ծով, և զերծանի երկիրն առ հասարակ ի մոգական չարութենէն Շամիրամայ: Ահաւասիկ զրոյցքն «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ:»

Խորենացու պատմութեան և այս զրոյցի նմանութիւնն այն է, որ երկսի մէջ Շամիրամը մի վաւաշ ու չար վիռլ է, որ ունի ուլունքներ, որոնք վերջը ծովն են ընկնում: Սնացածն ամբողջապէս տարբեր է: Խորենացու մէջ ոչ մի բան չկայ այն մասին թէ ինչպէս է Շամիրամն ուլունքները ձեռք բերում. և այս կազմում է արդի զրոյցի առաջին մասը: Խորենացու մէջ չկայ և զրոյցի երկրորդ մասը թէ ուլունքները ինչ զօրութիւն ունէին և թէ Շամիրամն ինչպէս իր կիրքն էր կատարում անոնց զօրութեամբ: Ըստ Խորենացու Շամիրամը հոմանիւններ է ձեռք բերում ոչ թէ ուլունքներով, այլ նոցա «պարգևելով գամենայն իշխանութիւնս և զգանձս,» կամ «զկամս ցանկութեան» կատարել է տալիս, «ընծայիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և խոստմամբ պարգևաց,» ինչպէս Արայի զրոյցի մէջ է, — մի բան որ անում է և Իշտարը: Մենք չգիտենք՝ Խորենացու մէջ յուռութիւն — ուլունքներն ինչի են պէտք գալիս: Այնուհետև զրոյցի երրորդ մասն ևս չունի Խորենացին: Ջրադաշար Ասորեստանի կողմնապետն է, որին հաւատում է Շամիրամը իր իշխանութիւնը, այսինքն կառավարութիւնը նորսն է թողնում: Նա ուզում է բռնանալ ի վերայ ամենայնի: Շամիրամ կռում է նորա հետ, յաղթում է, փոխւում է Հայաստան, ուր ամառներն անց էր կացնում, և այստեղ որդին սպանում է նորան: Մեռնելուց առաջ, ըստ առասպելին, նա ուլունքները ձգում է ծովը: Իսկ զրոյցի ծերունին երթնելութիւն ունի Շամիրամի մօտ. «ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր.» այսինքն գիտէր, որ Շամիրամն ուլունքների զօրութեամբ է չարութիւն գործում: Բարի ծերունին ժողովորդին ազատելու համար՝ խլում է ուլունքները ու փախչում: Շամիրամն ետևից ընկնում է. մագերը պարսատիկ շինում. և պոկում: Եւ այսքան միայն: Ջրոյցից մենք մինչև անդամ որոշ չգիտենք թէ արդեօք Շամիրամը մեռնում է թէ չէ: Միայն նորա ուլունքները ծերունին ծովն է ձգում և ժողովորդն ազատում է նորա մոգական զօրութիւնից: Ասել կարելի չէ թէ այս զրոյցը ստեղծուել է Խորենացու մի խօսքի ազդեցութեան տակ թէ Շամիրամ վաւաշ է և թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով:» Այս նոյնպէս կարող է Արտամետում պատմութեամբ Շամիրամի հին առասպելի մնացորդ լինել, ինչպէս Լէզքի Սուրբ Թոնրի առասպելն է: —

Աւելորդ չի լինիլ վերջում նկատել, որ Խորենացու բերած առասպելով Շամիրամի վախճանն ուրիշ տեսակ է լինում: Այստեղ Շամիրամն իր թշնամիներից հալածուած փախչում է. առասպելը պատմում է նորա «զհետևակ փախուստն, և զպաքումն և զիղծրս ջրոյն և զարբումն, այլ և ի մօտ հասանել սուսերաւորացն, և զյուռութսն ի ծով, և բան ի նմանէ՝ ուլունք Շամիրամայ ի ծով: Այլ... և Շամիրամ քար:» Շամիրամն ուրեմն իր ուլունքները ծովը ձգելուց յետոյ քար է դառնում:

Մ. Աբեղեան.